

JANUSZ SZCZEPAŃSKI

Akademia Finansów i Biznesu VISTULA, Instytut Historii
<https://orcid.org/0000-0002-0862-3822>

Z dziejów społeczno-gospodarczych miast i osad powiatu pułtuskiego w latach 1866–1914

Niniejszy artykuł stanowi próbę zarysowania wybranych aspektów życia społeczno-gospodarczego miast i osad jednego z powiatów północnego Mazowsza – powiatu pułtuskiego w okresie popowstaniowym (1866–1914). We wspomnianym okresie ośrodkami miejskimi powiatu pułtuskiego były Pułtusk i Nasielsk, osadami zaś Serock i Wyszaków – miejscowości, które utraciły prawa miejskie po ukazie cara Aleksandra II z 1 czerwca 1869 r. Autor swoją uwagę koncentruje na głównych źródłach utrzymania mieszkańców wspomnianych miast i osad powiatu pułtuskiego w II połowie XIX i na początku XX w. Zwraca uwagę na ogromną rolę rzemiosła i handlu w strukturze zatrudnienia mieszkańców, a także rodzącego się przemysłu fabrycznego (widocznego zwłaszcza w Wyszakowie). Podkreśla także wielkie znaczenie ludności żydowskiej dla rozwoju handlu, jednego z istotnych czynników miastotwórczych miejscowości powiatu pułtuskiego. Autor nie zapomina wszakże, że dla znacznej części mieszkańców źródłem utrzymania była także hodowla i uprawa roli. Zrozumiałe, że najwięcej miejsca poświęca on największemu ośrodkowi powiatu – Pułtuskowi. Życie społeczno-gospodarcze miast i osad powiatu pułtuskiego i całego Mazowsza zostało przekreślone przez wybuch I wojny światowej, która doprowadziła do całkowitej jego ruiny i nędzy mieszkańców.

Słowa kluczowe: handel, gospodarka, miasto, osada, powiat pułtuski, przemysł, rolnictwo, rzemiosło

From the Socio-Economic History of Cities and Settlements in Pułtusk Poviát in the Years 1866–1914

Abstract: The paper attempts to outline selected aspects of the socio-economic life of cities and settlements in a *poviát* [county] in northern Mazovia – the Pułtusk *poviát* in the post-uprising period (1866–1914). In the mentioned period, the urban centers of Pułtusk *poviát* were Pułtusk and Nasielsk, and the settlements of Serock and Wyszaków – towns that lost their city rights after the decree of Tsar Alexander II of June 1, 1869. The author focuses his attention on the main sources of income of the inhabitants of the mentioned cities and settlements of the Pułtusk *poviát* in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. He draws attention to the huge role of crafts and trade in the employment structure of the inhabitants, as well as the emerging factory industry (especially visible in Wyszaków). He also emphasizes the great importance of the Jewish population for the development of trade, one of the important city-forming factors in the towns of Pułtusk *poviát*. However, the author does not forget that for a significant part of the inhabitants, animal breeding and farming were also a source of income. It is understandable that he devotes most of his attention to the largest center of the district, Pułtusk. The socio-economic life of towns and settlements in the Pułtusk *poviát* and the entire Mazovia was destroyed by the outbreak of World War I, which led to its complete ruin and the misery of the inhabitants.

Keywords: trade, economy, city, settlement, Pułtusk *poviát*, industry, agriculture, crafts

Po klęsce powstania styczniowego władze carskie przeprowadziły kolejną reformę administracyjną Królestwa Polskiego. Zostało ono podzielone na dziewięć guberni. Mazowsze północne znalazło się w granicach guberni płockiej (powiaty: płocki, płoński, ciechanowski, sierpecki przasnyski mławski) oraz łomżyńskiej (powiaty: pułtuski, makowski, ostrołęcki, łomżyński, ostrowski). W grudniu 1893 r. powiat pułtuski (wraz z powiatem płońskim) został włączony do guberni warszawskiej¹.

1 czerwca 1869 r. wyszedł ukaz cara Aleksandra II, na mocy którego zamieniono na osady 336 miast i miasteczek Królestwa Polskiego². Taki los spotkał m.in. w powiecie pułtuskim Serock i Wyszaków.

Polskie społeczeństwo upatrywało dokonaną zmianę wyłącznie jako akt represji wobec mieszkańców miast Królestwa Polskiego w związku z ich zaangażo-

¹ A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 (zarys historyczny)*, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 4; J. Szczepański, *Powiat pułtuski w podziałach administracyjnych XIX i XX wieku*, Pułtusk 1993.

² R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1, s. 191.

waniem w powstanie styczniowe. Tymczasem wspomniany ukaz był przygotowywany od dawna. Należy też wspomnieć, że proces degradacji dawnych miast powiatu pułtuskiego nie zawsze prowadził do ich upadku gospodarczego, szczególnie gdy zyskały one dodatkowe impulsy rozwoju, chociażby w postaci połączeń komunikacyjnych czy lokalizacji przemysłu, np. Wyszaków. Znamienne, że w 1893 r. z wnioskiem o przekształcenie w osadę wystąpili mieszkańcy Nasielska – jednego z miast powiatu pułtuskiego, przekonani, że system zarządu gminnego jest mniej dokuczliwy w zakresie podatków. Argumentowali, że wskutek zmniejszenia obrotów handlowych oraz pożarów ich miasto podupada, a wraz z wprowadzeniem zarządu gminnego „[...] moglibyśmy mieć ulgi, przynależne osadom, które to wolności podtrzymałyby nas w materialnym położeniu”³.

W epoce popowstaniowej (1866–1914) jednym z największych ośrodków miejskich na Mazowszu północnym był nadal Pułtusk. W 1868 r. z liczbą 7396 mieszkańców zajmował trzecie miejsce za Płockiem – 21 843 mieszkańców i Łomżą – 13 237 mieszkańców⁴.

Liczba stałych mieszkańców Pułtuska szybko wzrastała i wynosiła: w 1891 r. – 9964 osób, w 1897 r. – 11 564 osoby, w 1902 r. – 13 100 osób i w 1913 r. – 18 739 osób. Faktyczna liczba mieszkańców Pułtuska była znacznie wyższa w związku ze stale stacjonującymi w mieście oddziałami rosyjskiego wojska. W 1897 r. w Pułtusk, liczącym faktycznie 15 877 mieszkańców, odnotowano 4313 Rosjan (27,2%)⁵.

W 1897 r. struktura wyznaniowa mieszkańców Pułtuska (z uwzględnieniem rosyjskiego garnizonu) przedstawiała się następująco: katolicy – 5681 (35,7%), Żydzi – 5603 (35,3%), ewangelicy – 280 (1,8%), prawosławni – 4313 (27,2%)⁶.

W 1893 r. w Nasielsku, drugim co do wielkości mieście powiatu pułtuskiego, zamieszkiwało 5307 mieszkańców, w tym ponad 80,8% stanowili Żydzi (4289 osób). W tym samym czasie w Wyszakowie zamieszkiwało blisko 4000 mieszkańców, w Serocku ponad 3000 mieszkańców, a procent zamieszkałych w powyższych osadach kształtował się w granicach ok. 60–65%⁷.

³ Tamże; Archiwum Państwowe w Warszawie (APW), Rząd Gubernialny Warszawski (RGW), Ref. IV Miejski, sygn. 103/1894, k. 13–14; A.M. Mickiewicz, *Z dziejów Serocka i miast mazowieckich w drugiej połowie XIX oraz początku XX w.*, [w:] S. Jakubczak, R. Lolo (red.), *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków. Studia z okazji 600-lecia nadania Serockowi praw miejskich*, Serock 2017, s. 112–113.

⁴ K. Dumała, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Wrocław 1974, s. 32–33. W 1868 r. Pułtusk pod względem liczby mieszkańców plasował się na 21. miejscu wśród miast Królestwa Polskiego.

⁵ P. Wierzbicki, *Opis historyczny Miasta Powiatowego Pułtuska w Guberni Łomżyńskiej z 1884 roku*, Pułtusk 1884, s. 133; *Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god*, Warszawa 1913, s. 501–504.

⁶ P. Wierzbicki, dz. cyt., s. 133; *Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god*, dz. cyt., s. 1–3.

⁷ B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911, s. 5–55; A.M. Mickiewicz, dz. cyt., s. 103.

Pułtusk II połowy XIX w. był miastem rzemieślniczo-przemysłowym. W 1865 r. rolnictwo stanowiło główne źródło utrzymania tylko dla 360 pułtuskich rodzin, które stanowiły zaledwie 5% ogółu mieszkańców tego miasta. W 1879 r. odsetek mieszkańców Pułtuska utrzymujących się z rolnictwa był jeszcze niższy (2,5%). Warto odnotować, że w 1911 r. pułtusczy rolnicy zebrali 9840 pudów żyta, 9130 pudów pszenicy, 8450 pudów owsa, 5420 pudów siana, 5120 pudów jęczmienia i 180 pudów prosa⁸.

Rolniczy charakter utraciły również Nasielsk i osady pow. pułtuskiego, Wyszaków i Serock. Już pod koniec lat 60. XIX w. we wspomnianych miejscowościach wyłącznie z rolnictwa utrzymywało się ok. 18–20% mieszkańców, głównie wyznania rzymskokatolickiego.

W miastach i osadach powiatu pułtuskiego dominowały gospodarstwa powyżej trzech morgów. Ich właściciele uprawiali zboże, głównie żyto, jarzyny, a także ziemniaki, będące oprócz chleba i pokarmów z mąki żytniej głównym pokarmem warstw ubogich. Mieszczanie – rolnicy posiadający większe kawałki ziemi trzymali konie i woły przeznaczone do prac polowych i transportu. Oni też byli właścicielami stodół służących do przechowywania plonów i gromadzenia paszy dla zwierząt.

Prawie każdy mieszczanin – rolnik, mający chociażby jeden zagon ziemi, hodował jedną świnię, krowę lub kozę, trzymał drób. Nawet przeciętna rodzina żydowska, niemająca ani kawałka ziemi, hodowała na swoich podwórkach kaczki, gęsi, kury. Chów własnych zwierząt pozwalał przetrwać okres przednówku, gdy często nie było co jeść. W 1897 r. pułtusczy rolnicy utrzymywali 420 koni i hodowali 269 krów, 110 owiec, 200 świń. W tym samym czasie mieszkańcy Nasielska utrzymywali 131 koni, 113 krów, 100 świń⁹. Najwięcej trzody chlewnej hodowano w Serocku (w 1891 r. – 300 świń). Rok wcześniej informowano na łamach prasy, że wraz z zakończeniem zimy mieszkańcy Serocka „[...] wypuszczają świnię na wolę, aby same szukały sobie pożywienia”¹⁰.

Głównym źródłem utrzymania mieszkańców miast i osad powiatu pułtuskiego było rzemiosło i handel. Te zajęcia dotyczyły wyłącznie żydowskich mieszkańców miast i małych miasteczek wspomnianego powiatu¹¹. Na przełomie XIX i XX w. w miastach i osadach powiatu pułtuskiego dominowali szewcy, krawcy, rzeźnicy, cieśle i stolarze oraz kowale. W 1913 r. w Pułtusku odnotowano 78 szewców, 28 krawców, 27 cieśli i stolarzy, 17 kowali. W tym samym czasie

⁸ S. Tyc, A.M. Mickiewicz, S. Tyc, *Materiały źródłowe do dziejów miast położonych wokół Warszawy (2. połowa XIX i początek XX w.)*, Wyszaków–Pułtusk 2009, s. 63.

⁹ *Trudy Warszawskiego Statycznego Komiteta dla diesati guberni Carstwa Polskago*, t. 18, Warszawa 1898, s. 1–12. Nawet przeciętna rodzina żydowska, niemająca ani kawałka ziemi, hodowała kaczki, gęsi, kury.

¹⁰ „Gazeta Świąteczna” 1890, nr 508, s. 6.

¹¹ E. Bergman, *Ludność żydowska w miasteczkach Mazowsza w XIX i XX wieku*, [w:] A. Stawarz (red.), *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego*, Warszawa 1999, s. 89–90.

w Nasielsku rzemiosłem trudniło się 100 szewców, 32 krawców, 26 rzeźników, 16 cieśli i stolarzy, 15 kowali¹².

Zbyt dla produkcji rzemieślniczej był zapewniany przede wszystkim w obrębie lokalnego rynku danego ośrodka miejskiego. Część wytworów wywożono i sprzedawano w ramach targów i jarmarków w okolicznych osadach. Duża część produkcji rzemieślniczej znajdowała również nabywców w Warszawie.

Jak wspominał Edmund Zalewski, jeden z ówczesnych mieszkańców Pułtusa: „W mieście było dużo rzemieślników, może najwięcej szewców, którzy wyrabiali obuwie nie tylko na potrzeby miejscowe, ale na targi i jarmarki okoliczne a nawet już na chałupnictwo do Warszawy. Poza tym każde rzemiosło było tu reprezentowane i pod tym względem miasto było zazwyczaj samowystarczalne. W znacznym stopniu wszyscy żyli na rachunek wsi, które były w sąsiedztwie miasta bogate i zasobne”¹³.

Niektóre zakłady rzemieślnicze można było nazwać niewielką manufakturą, o czym wspominał już cytowany pułtuszczanin: „Dziadkowie [...] byli tokarzami, wyrabiali głównie kołowrotki. Ojciec mój odziedziczył po dziadku solidny warsztat tokarski i w młodości swojej rozszerzył go do rozmiarów drobnej fabryczki z wodnym kołem, jak w młynie”¹⁴. Charakter niewielkiej manufaktury pełnił zakład rodziny Składanowskich w Wyszkanie, produkujący dywany. Były one tkane z wełny grubej, podwójnie skręconej, najczęściej koloru czerwonego i zielonego. Duży zakład garncarski w Wyszkanie prowadziła rodzina Piotrowskich. Do wypalania naczyń służył im piec okrągły¹⁵.

Podstawą prawną działalności rzemieślniczej w Królestwie Polskim było zarządzenie Namiestnika z 31 grudnia 1816 r. o urządzeniu rzemiosła, które pozwalało na prowadzenie działalności rzemieślniczej zarówno w cechach, jak i poza nimi. Należy wspomnieć, że pułtuskie rzemiosło okresu popowstaniowego oparte było o strukturę cechową. Na przełomie XIX i XX w. na terenie Pułtusa działało ok. 100–120 majstrów, a w całym powiecie ok. 170–190 majstrów. Ogółem w rzemiosle powiatu pułtuskiego zatrudnienie znajdowało bezpośrednio ok. 400 osób. W 1903 r. poza Pułtuskim na terenie powiatu istniały jedynie dwa cechy szewskie w Nasielsku (41 członków) i osadzie Wyszkanie (30 członków). W osadzie Serock nie było żadnego cechu¹⁶.

¹² *Pamiętnik z podróży do Pułtuskiego powiatu w 1913 roku*, Warszawa 1913, s. 482–499. Dwa lata wcześniej w miastach i osadach powiatu pułtuskiego czynnych było 30 piekarni, spośród których 13 zlokalizowanych było w Pułtuskim. Archiwum Państwowe w Pułtuskim (APP), Zarząd Powiatowy Pułtuski (ZPP), sygn. 3, k. 110–115, 122–125.

¹³ Biblioteka Narodowa w Warszawie – Dział Rękopisów, sygn. 895; Edmund Zalewski, *Pamiętniki*, t. 1, s. 9.

¹⁴ Tamże, s. 2–3.

¹⁵ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkania i okolic*, Warszawa 1998, s. 118; M. Żywirska, *Puszczka Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973, s. 247–248, 262–263.

¹⁶ APP, ZPP, sygn. 503, k. 51–59.

Tabela 1. Struktura rzemiosła polskiego w Pułtusku w 1899 r.

Lp.	Cech	Starszy cechu	Zastępca	Majstrów	Podmajstrów	Terminatorów
1.	Szewców	Jan Ladowski	Marcin Makowski	60	72	60
2.	Stolarzy	Jan Lewicki	Antoni Kościewicz	11	5	9
3.	Ślusarzy	Józef Szmidt	Apolinary Wołonciewicz	8	2	7
4.	Kowali	Marceli Cywiński	Jan Wasilewski	10	4	6
5.	Krawców	Julian Oszczapowicz	Andrzej Brzusko	6	2	3
6.	Rzeźników	Jan Kowalski	Aleksander Gawroński	11	2	
7.	Kołodziejów i tokarzy	Władysław Piotrowski	Kazimierz Gliński	6	3	4
8.	Garnarzy	Mikołaj Kamiński	Zenon Bartłomiejczyk	11	2	1
9.	Młynarzy	Julian Teszner	Ignacy Lachowski	19	10	7
10.	Blacharzy	Ludwik Gronczewski	Czesław Świerczewski	3		
11.	Rymarzy	Michał Józefowicz	Bronisław Będkowski	8	2	4
12.	Bednarzy	Aleksander Kaliński	Ludwik Lesiński	7	2	2
13.	Kamieniarzy	Stanisław Kostro	Jan Gorysz	8	2	
Razem				168	108	104

Źródło: A.M. Mickiewicz, S. Tyc, *Materiały źródłowe do dziejów miast położonych wokół Warszawy (2. połowa XIX i początek XX w.)*, Wyszaków-Pułtusk 2009, s. 36–37.

Warto nadmienić, że zamieszkali w Pułtusku rzemieślnicy wyznania mojżeszowego nie mieli wówczas własnych cechów. W sprawozdaniu Naczelnika Powiatu Pułtuskiego z 1904 r. znajdujemy stwierdzenie: „[...] do stowarzyszeń cechowych należy bardzo nieznaczna część rzemieślników [...], pozostali, w szczególności Żydzi, zwykle do cechów nie należą”¹⁷. Mimo tego rzemiosło stanowiło jednak główne źródło utrzymania dla ludności żydowskiej. W 1901 r. na 155 żydowskich rodzin objętych spisem w Pułtusku (płacących składkę bóżniczą) 82 rodziny utrzymywały się z rzemiosła, a 53 z handlu¹⁸. Kilkanaście lat wcześniej,

¹⁷ APW, RGW, Ref. IV, sygn. 216/1904, k. 28.

¹⁸ Tamże, Ref. VI, 1901, sygn. 106, k. 33–95.

według danych z 1887 r., w Pułtusk 53 żydowskich rzemieślników trudniło się krawiectwem (28 – szyło odzież kobiecą, 25 – odzież męską), 35 wyrabiało naczynia drewniane. Wśród żydowskich rzemieślników było też 6 szklarzy, 4 piekarzy i 4 zegarmistrzów¹⁹.

Należy jednak stwierdzić, iż w drugiej połowie XIX stulecia zainteresowanie rzemiosłem wśród pułtuskich Żydów wyraźnie spadło. W raporcie o położeniu i strukturze ludności żydowskiej w Królestwie Polskim w latach 80. XIX w. czytamy: „Okoliczność, że zbyt mała liczba Żydów trudni się rzemiosłami oraz, że ich produkcja rękodzielnicza, pod względem dokładności roboty, jest lichsza, wytłumaczyć się daje przez niedopuszczenie Żydów do cechów rzemieślniczych. Żydzi nie mają możliwości wykształcenia się w rzemiosło zwykłą drogą praktyki warsztatowej, tj. terminowania i wyzwalania się na czeladników a majster – Żyd, nie należąc do cechu, nie może dostać terminatorów, czeladników zaś znajduje z trudnością. Oto jedyna przeszkoda do czynniejszego i pomyślniejszego niż dotychczas udziału Żydów naszych w rzemiosłach”²⁰.

Wśród żydowskich warsztatów rzemieślniczych wiele było takich, które produkowały towary tandetnej jakości, przeznaczone dla niezamożnych klientów. Elżbieta Kaczyńska badająca problematykę żydowskiego rzemiosła w II połowie XIX w. stwierdziła, że „rzemieślnicy Żydzi nieustannie poszukiwali okazji dorywczego zarobku, wykonywali prace taniej, rozwozili własne produkty po jarmarkach, gotowi byli do wszelkich usług, na całe tygodnie opuszczali miejsce zamieszkania i koczowali po wsiach i miasteczkach, dostosowywali się do nowych sytuacji i możliwości, często jednak przejściowych i nie dających trwałych zarobków”²¹.

Ci z Żydów, którzy zdecydowali się pozostać w rzemiosle, nieustannie poszukiwali okazji dorywczego zarobku, wykonywali prace taniej, rozwozili własne produkty po jarmarkach, gotowi byli do wszelkich usług, na całe tygodnie opuszczali miejsce zamieszkania i koczowali po wsiach i miasteczkach, dostosowywali się do nowych sytuacji i możliwości, często jednak przejściowych i niedających trwałych zarobków. Większość żydowskich rzemieślników miast i osad powiatu pułtuskiego miała własne furmanki i trudniła się też transportem²².

Miasta i osady powiatu pułtuskiego były miejscem wymiany handlowej, co zapewniało znacznej części mieszkańców (przede wszystkim wyznania mojżeszowego) źródło utrzymania. Stanowiły one miejsce odbywania targów oraz jarmarków. Poza okresem targowo-jarmarczonym funkcjonowały placówki handlowe

¹⁹ J. Szczepański, *Z dziejów pułtuskiego rzemiosła*, Pułtusk 1993, s. 16.

²⁰ *Raport o położeniu i strukturze ludności żydowskiej w Królestwie Kongresowym w latach osiemdziesiątych XIX wieku*, [w:] A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVII–XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 77.

²¹ E. Kaczyńska, *Spółeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974, s. 340.

²² W 1911 r. w Pułtusk naliczono 373 konie robocze, 126 furmanek parokonnych i 39 jednokonnych, APP, ZPP, sygn. 3, k. 165–166.

(sklepy), które zapewniały mieszkańcom i przyjezdnym zaopatrzenie w artykuły pierwszej potrzeby lub w towary poszczególnych branż.

Podobnie jak w całym Królestwie Polskim, również w powiecie pułtuskim od lat handel był zdominowany przez ludność żydowską. W 1897 r. w Pułtusk z handlu utrzymywało się 135 rodzin polskich i 829 rodzin żydowskich. Spośród 91 pułtuskich drobnych żydowskich kupców (60 z nich miało stragany na rynku) 50 handlowało zbożem, 39 sprzedawało wyroby alkoholowe, 36 handlowało mięsem, 12 – rybami, 11 – jedwabiem, 10 – śledziami, 6 – skórami, 4 – wyrobami żelaznymi, 3 – mlekiem i nabiałem, 2 – odzieżą wełnianą. Warto nadmienić, że wśród 50 pułtuskich kupców handlujących zbożem było 7 eksporterów zboża za granicę²³.

Dominacja w handlu szczególnie widoczna była w innym z miast powiatu pułtuskiego – Nasielsku, gdzie był on głównym źródłem utrzymania dla 1186 rodzin żydowskich i zaledwie dla 77 rodzin polskich²⁴.

Świetną okazję do transakcji dla miejscowych handlarzy oraz kupców z innych ośrodków miejskich stanowiły jarmarki. Na początku XX w. Pułtusk miał prawo organizowania sześciu jarmarków odbywających się we wtorki.

Tabela 2. Jarmarki w Pułtusk w 1913 r.

	Data jarmarku	Przywóz towarów w rbs	Własne produkty w rbs
1.	6 I – po Objawieniu Pańskim	45 000 rbs	33 000 rbs
2.	19 III – po św. Józefie	44 000 rbs	40 000 rbs
3.	8 VIII – po Przemienieniu Pańskim	33 000 rbs	30 000 rbs
4.	8 IX – po Narodzeniu NMP	44 000 rbs	40 000 rbs
5.	15 X – po św. Jadwidze	50 000 rbs	45 000 rbs
6.	19 XI – po św. Elżbiecie	52 000 rbs	48 000 rbs

Źródło: *Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god*, Warszawa 1913, s. 332.

Termin jarmarku czasami ulegał zmianie, na co konieczna była zgoda władz gubernialnych. Najczęstszym powodem było kolidowanie daty jarmarku z żydowskimi świętami i świętami innych wyznań. W 1907 r. prezydent Pułtuska sformułował wniosek o przeniesienie terminu sierpniowego jarmarku ze względu na żydowskie święto nowego roku. W następnym roku przesunięto termin styczniowego jarmarku z powodu prawosławnego Bożego Narodzenia, a w 1913 r. na maj – ze względu na katolickie święta wielkanocne²⁵.

²³ Pierwaja wsieobszczaja pierepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g., Warszawskaja gubernija, Petersburg 1904; t. 51, s. 254; J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993, s. 67; tenże, *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2000, s. 140.

²⁴ Pierwaja wsieobszczaja pierepis naselenija Rossijskoj..., dz. cyt., s. 238.

²⁵ APP, ZPP, sygn. 514, k. 36, 50, 130.

W 1913 r. obroty na pułtuskich jarmarkach dochodziły do 52 tys. rbs i były w guberni warszawskiej niższe tylko od obrotów w Łowiczu – 500 tys. rbs i w Błoniu – 100 tys. rbs²⁶. Jak wspominał Edmund Zalewski: „To był dopiero zjazd. Przyjeżdżali zza Narwi „kurpie” w bogatych strojach kurpiowskich. [...] Niezwykle barwnie wyglądał zamek i okolice, kobiety i dziewczęta z chłopcami gromadziły się przy kramach specjalnie dostatnio na takie imprezy zaopatrzo-nych. [...] Zjazdy jarmarczne skupiały tysiące ludu wiejskiego. [...] Jakkolwiek miejskie restauracje były przepełnione, przejawów ordynarnego pijaństwa było niewiele”²⁷.

Na początku XX w., mimo statusu osady, dużym ośrodkiem handlowym stał się Wyszaków. Podobnie jak inne miasta i osady powiatu pułtuskiego miał prawo organizowania sześciu jarmarków. W Wyszakowie cotygodniowe targi odbywały się w dni piątkowe²⁸. Duży napływ kupców na jarmarki i targi wyszkowskie ułatwia-ła przechodząca przez tę miejscowość Kolej Nadnarwiańska, oddana do użytku w 1897 r. Podkreślał to autor reportażu opublikowanego na łamach „Ech Płockich i Łomżyńskich”: „Ruch handlowy w mieście stale się wzmacnia od czasu przeprowa-dzenia kolei nadnarwiańskiej. Wyszaków liczy 6 500 mieszkańców. [...] Przybyło kilka nowych pięknych murowanych domów, zamiast dawnych drewnianych”²⁹.

Nowe stacje Kolei Nadnarwiańskiej w Wyszakowie i Kolei Nadwiślańskiej w Na-sielsku spowodowały jednak załamanie handlu zbożem i drewnem, spławianych Bugiem i Narwią³⁰.

W 1908 r. trwała debata urzędowa w sprawie ustanowienia w osadzie Wy-szków 12 jarmarków w miejsce dotychczasowych 6. Mimo negatywnej opinii ze-brania gminnego oraz oporu ze strony miejscowych „przemysłowców i kupców”, którzy obawiali się konkurencji ze strony przejezdnych, gubernator warszawski w czerwcu 1909 r. zdecydował o ustanowieniu w miasteczku 12 jarmarków „dla rozwoju osady Wyszaków”³¹.

Kupcy z miast i osad powiatu pułtuskiego docierali też na jarmarki i targi w Makowie Maz., Różanie, Ostrołęce, Ciechanowie. Handlarzy z Wyszakowa moż-na było spotkać na targach i jarmarkach w Ostrowi, Broku, Wołominie, Radzy-minie i Łochowie. Targi w Pułtusku odbywały się we wtorki i piątki. Jak podano w opisie Pułtuska z 1913 r. „Główne przedmioty targów to: bydło rogate, konie, ziarno spożywcze [...] ptactwo domowe, meble, wozy, sanie itp.”³².

Nieco podobną funkcję, co targi i jarmarki, spełniały odpusty. Handlowano tu dewocjonaliami, słodyczami, wędlinami, zabawkami z gliny. Jak pisał Bolesław

²⁶ *Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god.*, dz. cyt., s. 332.

²⁷ Edmund Zalewski, *Pamiętniki*, t. 1, s. 4.

²⁸ J. Szczepański, *Dzieje Wyszakowa i okolic...*, dz. cyt., s. 119.

²⁹ Tamże; „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1901, nr 68, s. 2–3.

³⁰ R. Kołodziejczyk (red.), *Studia z dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840–1914)*, Warsza-wa 1970, s. 110; *Kronika Gmin. Encyklopedia osadnictwa żydowskiego od momentu ich założenia aż po zagładę podczas II wojny światowej*. Warszawa i okolice, Jerozolima 1989, s. 340.

³¹ APP, ZPP, sygn. 514, k. 55–63.

³² Edmund Zalewski, *Pamiętniki*, t. 1, s. 4; J. Szczepański, *Dzieje Wyszakowa i okolic...*, dz. cyt., s. 120.

Prus w swych „Kronikach” – Żydzi z Nasielska i okolic docierali do Warszawy i okolic. Tam „sprzedawali zabawki – gliniane świstawki, za które kazali płacić sobie po dwa kurze jajka”³³.

Wielu Żydów z powiatu pułtuskiego, zwłaszcza z Nasielska i Wyszkowa, wykorzystując Kolej Nadwiślańską i wspomnianą już Kolej Nadnarwiańską, dostarczało żywność do Warszawy. Spowodowało to wzrost cen na artykuły żywnościowe w powiecie³⁴.

Chłopi z terenu powiatu pułtuskiego sprzedawali wyprodukowane nadwyżki pod postacią płodów rolnych, produktów leśnych, a miejscowi handlarze bardzo często kupowali je z myślą o zarobku. W powyższych transakcjach specjalizowali się handlarze żydowscy. Najczęściej sami docierali oni na wieś. W cytowanym już raporcie „O położeniu i strukturze ludności żydowskiej w Królestwie Kongresowym w latach osiemdziesiątych XIX wieku” czytamy: „Żydzi po wsiach występują nie tylko jako sprzedawcy, lecz i jako kupujący, nadając wartość handlową takim produktom wiejskim, który bez pośrednictwa tego drobnego handlu nie znajdowałyby zbytu. Tak na przykład włościanin nie może dla sprzedania paru mendli jaj udawać się do miasta, lecz sprzedaje je na miejscu Żydowi, który skupuje po trochu znaczniejsze ilości. I dostawia je do miasteczka, skąd handlarz hurtowy, wywozi je na główne rynki miejscowe i zagraniczne”³⁵.

Zajęciem, któremu po wsiach powiatu pułtuskiego oddawali się wyłącznie Żydzi, był pacht gospodarstwa mlecznego w majątkach ziemiańskich. Żyd pachciarz stał się jednocześnie dostawcą różnych przedmiotów potrzebnych dla dworu i kupcem na wszelkie drobne produkty gospodarstwa wiejskiego, jak na przykład ptactwo domowe, jaja itp. O handlu domokrężnym w okolicach Wyszkowa wspominała Maria Żywirska: „Drobni kupcy żydowscy z niewielkim koszykiem towarów galanteryjnych wędrowali do odległych, ukrytych w głębi borów, wsi, oddając swój towar za nabiał, len, wełnę lub gotowe płótno. Nie szczędzili sił, aby pokryć zapotrzebowanie na parę zaledwie sztuk jakiegoś potrzebnego chłopom artykułu, który dostarczali w parę dni po zamówieniu. Ta forma handlu, zwłaszcza w okresie intensywnych prac rolnych, zyskała aprobaty wsi, choć jednocześnie oddaliła chłopów od rynków miejskich, nie pozwalając śledzić zwyczki czy zniżki cen na poszczególne towary”³⁶.

Innym typem Żyda był tzw. sadownik, dzierżawca dworskich sadów na czas lata. Spędzał on lato w nędznym szałasie w dzierżawionym ogrodzie. Ograniczał swe potrzeby do minimum. Znając dobrze drogi zbytu owoców, był on w stanie zapewnić właścicielowi dochód znacznie większy, aniżeli ten, utrzymując

³³ B. Prus, *Kroniki*, t. 12, Warszawa 1962, s. 204.

³⁴ Zauważyli to „letnicy” mieszkający w Rybieniu Leśnym w domach wybudowanych przez Kazimierza Skarżyńskiego, właściciela dóbr i pałacu w Rybieniu, „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1901, nr 68, s. 2.

³⁵ *Raport o położeniu i strukturze ludności żydowskiej w Królestwie Kongresowym w latach osiemdziesiątych XIX wieku*, dz. cyt., s. 272.

³⁶ M. Żywirska, dz. cyt., s. 131.

ogrodnika i sprzedając sam owoce, mógł osiągnąć. Duże znaczenie w strukturze handlu odgrywali Żydzi trudniący się furmaństwem oraz transportem towarów. Przewóz towarów z ich udziałem był tańszy. Główną zaletą furmana Żyda, która przysparzała mu klientów, była jego trzeźwość, stanowiąca rękojmię baczniejszego nadzoru nad towarem.

Bogaci kupcy byli zaangażowani w handel zbożem, wyrąb lasów, spław zboża i drewna Narwią i Bugiem do Gdańska. Znaczną rolę u Żydów powiatu pułtuskiego, a zwłaszcza z Wyszkowa, odgrywał handel końmi. Uczestniczyli oni zawsze w dorocznych jarmarkach końskich w Ciechanowcu³⁷.

Żydzi trudnili się też takimi zajęciami i zadowalali takimi zarobkami, które odstręczały Polaków chrześcijan. Do tych zajęć należały faktorstwo, tj. pośredniczenie w handlowych obrotach wszelkiego rodzaju, oraz udział w lichwie. W 1887 r. w Pułtuskus zanotowano 45 faktorów i 9 lichwiarzy³⁸.

Źródłem dochodów pułtuskich Żydów stał się też miejscowy garnizon. Nie tylko systematycznie dostarczali żywność i furaż, lecz także znaleźli intratne zatrudnienie przy budowie wojskowych koszar. W 1904 r. głównym dostawcą żywności dla 7. rewelskiego pułku stacjonującego w Pułtuskus był Nuchyn Gincburg³⁹.

Trudno nie wspomnieć o całkowitej dominacji ludności żydowskiej powiatu pułtuskiego w handlu. W 1897 r. w powiecie handel był głównym źródłem utrzymania dla 382 rodzin żydowskich i zaledwie 82 rodzin polskich. Żydzi dominowali m.in. w handlu: zbożem – (50 Żydów i 2 Polaków), innymi produktami rolnymi (94 Żydów i 28 Polaków.), artykułami opałowymi – wyłącznie 24 Żydów, tkaninami i odzieżą (19 Żydów i 1 Polak), produktami spożywczymi (22 Żydów i 11 Polaków)⁴⁰.

Dominacja ludności żydowskiej w handlu wywoływała nastroje antysemityczne wśród mieszkańców narodowości polskiej. Objawiały się one m.in. w bojkocie żydowskich sklepów. Według prasy pułtuskiej z 1914 r. w Serocku popularne było hasło „swój do swego”, a „w sprawie unarodowienia handlu miasteczko nasze nie pozostało w tyle”⁴¹.

Znaczna część mieszkańców Pułtuska, Serocka i Wyszkowa, miejscowości położonych nad Narwią oraz Bugiem, trudniła się flisactwem, czyli organizacją i przeprowadzaniem spławu drewna oraz artykułów masowych rzekami do Wisły i Gdańska. Kierownicy takich wypraw nazywani byli „retmanami”, a ich podwładnych nazywano „flisakami”. W 1885 r. korespondent prasy warszawskiej odnotował: „mieszkańcy Serocka chrześcijanie zajmują się przeważnie rybołówstwem i retmaństwem czyli prowadzeniem tratw i statków spławianych do Wisły”⁴².

³⁷ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic...*, dz. cyt., s. 120.

³⁸ Tamże.

³⁹ APW, RGW, Ref. VI, 1904, sygn. 292, k. 1–8.

⁴⁰ *Pierwaja wsieobszczaja pierepis naselenija Rossijskoj...*, dz. cyt., s. 208–217.

⁴¹ „Gazeta Pułtuska” 1914, nr 1, s. 3; cyt. za A.M. Mickiewicz, dz. cyt., s. 123.

⁴² „Gazeta Świąteczna” 1885, nr 236, s. 4.

O roli spławu z Pułtuska do Gdańska oraz o rozpowszechnionym fachu flisackim wspominał cytowany już Edmund Zalewski: „W jednym z kanałów [Pułtuska] istniały stare spichlerze na wysokich palach drewnianych, dopływały do nich gdańskie berlinki po zboże. [...] Dawniej statki parowe z Warszawy dopływały z pasażerami i towarem do mostu w środku miasta przy ulicy Publicznej, później ta komunikacja została przerwana. Wody wysychały, statki i berlinki utykały na mieliznach. Spławiane były jeszcze ogromne ilości drzewa do Wisły. Tak było od wieków, a flisacy może najpierw wpadli w oko poetom i pisarzom”⁴³.

Źródłem utrzymania kobiet z biednych rodzin polskich była służba prywatna w domach zamożnych mieszkańców powiatu pułtuskiego. W 1913 r. 486 kobiet było zatrudnionych w rodzinach bogatych pułtuszczyków⁴⁴.

Intratnym źródłem zarobków dla niektórych Żydów stał się nielegalny przerzut za granicę emigrantów próbujących wyjechać bez paszportu „za chlebem” do Stanów Zjednoczonych, Brazylii lub Prus Wschodnich. Wiosną 1899 r. „Echa Płockie i Łomżyńskie” informowały: „dawniej wychodzących na zarobek przeprowadzali przez granicę chłopci, dziś Żydzi przewożą każdego, dokąd sobie życzy, choćby za morze z warunkiem aby złożył na podróż 86 rbs w przeznaczone pewne miejsce”⁴⁵. O organizację nielegalnych przerzutów emigrantów przez granicę zostali m.in. oskarżeni wyszkowscy Żydzi Abram Icek Rottenburg i Fiszel Joskowicz Blum oraz Szmul Wędką z Pułtuska⁴⁶.

Ze względu na słabe położenie komunikacyjne Pułtuska (brak linii kolejowej) miasto to nie miało szans na rozwój większego przemysłu. Największym zakładem przemysłowym w Pułtusku była założona w 1892 r. przez Mendla Mintza odlewnia żelaza i fabryczka maszyn rolniczych. Zatrudniała ona 100 robotników. Jej roczny obrót to ok. 200 tys. rbs⁴⁷.

Dziesięć lat wcześniej powstała w Pułtusku parowa cegielnia (zarazem fabryka dachówki, kafli i drenów) należąca do Kiwy Borensteina, a od 1912 r. do Celnika Symchy, zatrudniająca 70 osób i produkująca w 1913 r. cegły za sumę 70 tys. rbs. Przed wybuchem I wojny światowej z powodu mechanizacji zatrudnienie w zakładzie zmniejszyło się pięciokrotnie⁴⁸.

Od 1873 r. istniał w Pułtusku przy ul. Warszawskiej browar piwa bawarskiego Karola Handkego. Zakład ten zatrudniał trzech robotników (obróć roczny – 10 tys. rbs). W 1913 r. właścicielem browaru zatrudniającego już 9 robotników (obróć 50 tys. rbs) był Hugo Handke. W 1884 r. niewielki browar piwa zwyczajnego, zatrudniający 3 osoby, powstał w budynku Adolfa Jurkowskiego przy ul. Benedyktyniejskiej.

⁴³ E. Zalewski, dz. cyt., s. 7.

⁴⁴ *Pierwaja wsieobszczaja pierepis naselenija Rossijskoj...*, dz. cyt., s. 182–191.

⁴⁵ „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1899, nr 20, s. 3.

⁴⁶ APP, ZPP, sygn. 364, k. 1–37; Archiwum Państwowe w Płocku, Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 364, k. 1–37.

⁴⁷ *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1911, nr 1121.

⁴⁸ *Pamjatnaja kniżka warszawskoj guberni na 1913 god*, dz. cyt., s. 329–330; „Zarzewie” 1912, nr 3, s. 2; P. Wierzbicki, dz. cyt., s. 105–106.

W Pułtusku nie mogło zabraknąć destylarni wódek. Założył ją w 1875 r. Julian Kronenberg w domu piętrowym u rogu ul. Petersburskiej i Benedyktynskiej. W 1886 r. przejął ją Izrael Frenkiel. Zakład ten zatrudniający 6 robotników (obróć roczny – 10 tys. rbs) przerabiał spirytus surowy na słodkie wódki, araki i likiery.

W Pułtusku był duży popyt na wody gazowane. W latach 1883–1885 żydowscy przedsiębiorcy Mordka Wasercug i Nutkowicz założyli tu dwie fabryczki wody sodowej. Niewielkie zakłady posiadali: J. Frenkiel (fabryczka octu), Chaim Wajnsztein (produkcja masła), Antoni Gryc (zakład kamieniarski)⁴⁹.

Ważną rolę w przetwórstwie zbożowym w Pułtusku odgrywały młyny. W 1913 r. właścicielem największego młyna, zatrudniającego 7 robotników (obróć – 30 tys. rbs), była spółka „Szafran, Ryng i Frydland”. Pozostałe 4 młyny zatrudniały po 2–3 osoby (obróć 8500–18 000 rbs), a ich właścicielami byli: Fajwel Mącarz, Eryk Szytnerc, S. Melman oraz spółka „Staroświecki i Cupłowski”⁵⁰. Warto też wspomnieć o istniejących w II poł. XIX w. w Pułtusku kilku wiatrakach Moszka Mielnika (od 1872 r.), Rajnholda Kwacha i Ignacego Ciecierskiego (od 1877 r.) i Szmula Bera Orłowskiego (od 1881 r.)⁵¹.

Na początku XX w. znacznie większym ośrodkiem produkcji przemysłowej w powiecie pułtuskim był Wyszków. Największym zakładem przemysłowym w Wyszkowie przed I wojną światową była huta szkła. Powstała ona w 1906 r. z inicjatywy 50 robotników Huty „Kijewski i Scholtze” w Targówku pod Warszawą, którzy stracili pracę. Zdecydowali się oni pracować w swoim zawodzie we własnej wybudowanej i kierowanej przez nich „Hucie Szklanej Robotniczej”. Duży wpływ na decyzję o wyborze Wyszkowa na miejsce uruchomienia huty miała bliskość Warszawy oraz położenie Wyszkowa przy nowo otwartej linii kolejowej. W 1907 r. uruchomiono pierwszy piec, będący w stanie produkować rocznie towar za 100–120 tys. rubli. W wyszkowskiej hucie szkła zatrudniającej 50 formierzy rozpoczęto produkcję butelek do piwa i wina z zielonego szkła, formowanego ręcznie⁵². Fabryka zaczęła przynosić zyski już w trzecim roku istnienia. Jakość produkowanych w Wyszkowie butelek była bardzo wysoka. Produkty Huty Szklanej Robotniczej w Wyszkowie były nagradzane w licznych konkursach, organizowanych m.in. przez Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie⁵³.

W 1911 r. obroty wyszkowskiej huty szkła wynosiły 130 tys. rubli, a dwa lata później wzrosły do 250 tys. rubli. W 1913 r. pod względem „wartości pieniężnej rocznej sprzedaży zajmowała ona trzecie miejsce w guberni warszawskiej. 20% produkcji wyszkowskiej huty szkła eksportowano do Rosji. Produk-

⁴⁹ P. Wierzbicki, dz. cyt., s. 105–106; *Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god*, dz. cyt., s. 329–330; A.M. Mickiewicz, S. Tyc, dz. cyt., s. 73.

⁵⁰ *Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god*, dz. cyt., s. 329–330.

⁵¹ P. Wierzbicki, dz. cyt., s. 111–112.

⁵² APW, Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Warszawskiej, (SIFGW), sygn. 1070, k. 2–3; *Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1907, nr 1223.

⁵³ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, dz. cyt., s. 126–127.

ty huty sprzedawano za pośrednictwem warszawskich biur trudniących się handlem”⁵⁴.

Innym dobrze prosperującym wyszkowskim zakładem był browar Kazimierza Szymańskiego założony w 1899 r. W 1909 r. zatrudniał on 14 robotników, przerabiał 12 tys. pudów jęczmienia i prosa oraz 160 pudów chmielu. Produkował wówczas 80 tys. wiader piwa, z których 10 tys. szło na eksport do Rosji⁵⁵.

Inne zakłady w Wyszkowie z początków XX w. to: tartak Józefa Jakubowicza, młyn parowy Wiktora Eychlera, dwie fabryczki wody sodowej, trzy lodziarnie, zakład produkujący elementy statków rzecznych⁵⁶.

Dominująca w Pułtusku i Wyszkowie drobnotowarowa forma obrotów handlowych i kapitałów w warunkach wysokiego kredytu i lichwy zmuszała wielu rzemieślników i handlarzy do organizowania towarzystw i kas oszczędnościowo-pożyczkowych. Działalność gospodarczą polskich przemysłowców, kupców i rzemieślników zamieszkałych w Pułtusku wspierała Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Pułtuskich założona w 1887 r. Pierwszym prezesem Kasy został Aleksander Górawski, kasjerem Tomasz Czarnecki. Zapisało się do niej 158 członków z udziałem 2875 rbs. Od udzielonej pożyczki pobierano 12%, po 1905 r. – 7%. Przed wybuchem I wojny światowej Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Pułtuskich osiągnęła czysty zysk w wysokości ok. 75 tys. rbs⁵⁷.

Pułtuskie Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe w 1911 r. przyniosło 5115 rbs zysku, z tego m.in. przekazano 300 rbs na organy do kościoła pobernaldyńskiego, na wpisy niezamożnych uczniów w gimnazjum – 100 rbs, na ochronkę dla dzieci – 150 rbs, dla biednych w sześciu szkołach elementarnych – 50 rbs⁵⁸.

W 1900 r. w Wyszkowie założono Kasę Pożyczkowo-Oszczędnościową. Prezesem jej zarządu został doktor Tadeusz Stępiński. W 1901 r. członkami kasy było 137 osób. Miała ona obrotu 5399 rbs. Udzielono pożyczek na sumę 38 852 rbs. Kapitał zakładowy wyniósł 13 510 rbs⁵⁹. W 1901 r. powstało Nasielskie Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe⁶⁰.

Na początku XX w. ludność żydowska Pułtуска utrzymać mogła dominującą pozycję w handlu również dzięki powstaniu w 1908 r. w tym mieście żydowskiego Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowego. Liczyło ono wówczas

⁵⁴ Tamże, s. 127–128.

⁵⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Warszawski Komitet Przemysłowy, sygn. 95, k. 151–154; „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1899, nr 75, s. 3.

⁵⁶ APW, SIFGW, sygn. 1090, k. 1–2; K. Puciata, *Przewodnik po rzece Bugu od Brześcia do Serocka i po Bugo-Narwi*, Warszawa 1905, s. 19.

⁵⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Rada Spółdzielcza (RS), sygn. 15152; Ustawa Kasy Pożyczkowej Przemysłowców Pułtuskich, Pułtusk 1887.

⁵⁸ „Zarzewie” 1912, nr 5, s. 39.

⁵⁹ „Echa Płockie i Łomżyńskie” 1901, nr 16, s. 2; 1902, nr 16, s. 3. W 1901 r. czysty zysk wyszkowskiej kasy pożyczkowej oszczędnościowej wyniósł 2920 rbs, z tego akcjonariusze otrzymali po 6% od akcji i po 4% dywidendy.

⁶⁰ APP, ZPP, sygn. 71, k. 9, 25; E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu do 1939 r.*, „Rocznik Mazowiecki” 1999, t. XI, s. 124.

872 członków. W 1910 r. w Pułtusk powstało Pułtuskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu. W 1914 r. liczyło ono 169 członków. Prezesem Rady Nadzorczej Pułtuskiego Towarzystwa Wzajemnego Kredytu był wówczas Chaim Engelman, a prezesem Zarządu – Efraim Rosenberg⁶¹. W 1912 r. żydowscy handlarze i kupcy z Wyszkowa utworzyli Wyszkowskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu. W skład pierwszego zarządu towarzystwa weszli Józef Jakubowicz, Abram Lewin i Henoch Brzoza⁶².

Życie gospodarcze miast i osad powiatu pułtuskiego i całego Mazowsza zostało zakłócone przez wybuch I wojny światowej. Działania wojenne 1915 r., odwrót wojsk rosyjskich, a następnie niemiecka okupacja spowodowały ruinę gospodarki powiatu pułtuskiego i nędzę jego mieszkańców⁶³.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Rada Spółdzielcza.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Warszawski Komitet Przemysłowy.

Archiwum Państwowe w Płocku

Płocki Rząd Gubernialny.

Archiwum Państwowe w Pułtusk

Zarząd Powiatowy Pułtuski.

Archiwum Państwowe w Warszawie

Rząd Gubernialny Warszawski – Referat IV;

Rząd Gubernialny Warszawski – Referat VI;

Starszy Inspektor Fabryczny Guberni Warszawskiej.

Biblioteka Narodowa w Warszawie – Dział Rękopisów

Edmund Zalewski, *Pamiętniki*, t. 1.

Źródła drukowane

Kronika Gmin. Encyklopedia osadnictwa żydowskiego od momentu ich założenia aż po zagładę podczas II wojny światowej. Warszawa i okolice, Jerozolima 1989.

Księga Adresowa Przemysłu Fabrycznego w Królestwie Polskim, Warszawa 1907.

Mickiewicz A.M., Tyc S., *Materiały źródłowe do dziejów miast położonych wokół Warszawy (2. połowa XIX i początek XX w.)*, Wyszaków–Pułtusk 2009.

Pamiętna książka warszawskiej guberni na 1913 god, Warszawa 1913.

Pierwaja wsieobszczaja pierepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g., Warszawskaja gubernija, t. 51, Petersburg 1904.

Prus B., *Kroniki*, t. 12, Warszawa 1962.

Przemysł fabryczny w Królestwie Polskiem, Warszawa 1911.

⁶¹ AAN, RS, sygn. 15155; sygn. 15161.

⁶² Tamże, sygn. 22169, k. 35.

⁶³ J.E. Szczepański, *Polityczne i ekonomiczne aspekty niemieckiej okupacji na Mazowszu*, [w:] J. Szczepański (red.), *Dzieje Mazowsza. Lata 1795–1918*, t. III, Pułtusk 2012, s. 748–756.

Raport o położeniu i strukturze ludności żydowskiej w Królestwie Kongresowym w latach osiemdziesiątych XIX wieku, [w:] A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, Warszawa 1983.

Trudy Warszawskiego Statycznego Komiteta dla diesati guberni Carstwa Polskiego, t. 18, Warszawa 1898.

Wierzbicki P., *Opis historyczny Miasta Powiatowego Pułtusza w Guberni Łomżyńskiej z 1884 roku*, Pułtusk 1884.

Prasa

„Echa Płockie i Łomżyńskie” 1899, 1901.

„Gazeta Pułtуска” 1914.

„Gazeta Świąteczna” 1885, 1890.

„Zarzewie” 1912.

Opracowania

Bergman E., *Ludność żydowska w miasteczkach Mazowsza w XIX i XX wieku*, [w:] A. Stawarz (red.), *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturowego*, Warszawa 1999.

Borkiewicz A., *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 (zarys historyczny)*, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 4.

Dumała K., *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831–1869*, Wrocław 1974.

Kaczyńska E., *Spółeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974.

Kołodziej E., *Spółdzielczość na Mazowszu do 1939 r.*, „Rocznik Mazowiecki” 1999, t. XI.
Kołodziejczyk R. (red.), *Studia z dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840–1914)*, Warszawa 1970.

Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, nr 1.

Mickiewicz A.M., *Z dziejów Serocka i miast mazowieckich w drugiej połowie XIX oraz początku XX w.*, [w:] S. Jakubczak, R. Lolo (red.), *Serock i Mazowsze na przestrzeni wieków. Studia z okazji 6000-lecia nadania Serockowi praw miejskich*, Serock 2017.

Puciata K., *Przewodnik po rzece Bugu od Brześcia do Serocka i po Bugo-Narwi*, Warszawa 1905.

Szczepański J., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993.

Szczepański J., *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998.

Szczepański J., *Powiat pułtuski w podziałach administracyjnych XIX i XX wieku*, Pułtusk 1993.

Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2000.

Szczepański J., *Z dziejów pułtuskiego rzemiosła*, Pułtusk 1993.

Szczepański J.E., *Polityczne i ekonomiczne aspekty niemieckiej okupacji na Mazowszu*, [w:] Szczepański J. (red.), *Dzieje Mazowsza. Lata 1795–1918*, t. III, Pułtusk 2012.

Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911.

Żywirska M., *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973.